

La cultura política de la Corona d'Aragó al *Tirant lo Blanc*. L'ofici del príncep i la institució del consell a través de la literatura de ficció¹

Andreu Ortí Mondéjar
Universitat de València

La Corona d'Aragó es va conformar com un sistema polític basat en alguns dels principals trets de la cultura política de l'Europa medieval, com ara l'anomenat pactisme o constitucionalisme. Ara bé, això no implica –front a certes interpretacions que abusaven de l'antagonisme entre pactisme i autoritarisme reial– que la institució de la monarquia fora menys central a l'univers de referències polítiques dels súbdits dels reis d'Aragó. Per aprofundir en aquesta qüestió hem considerat que seria rellevant resseguir la imatge del príncep des d'una perspectiva cultural a una de les novel·les fonamentals per a la literatura en llengua catalana del Quatre-cents. Així mateix, quan el monarca pren decisions polítiques, també ha de comptar amb un assessorament que es vehicula a través d'òrgans col·legiats com el consell, la quotidianitat del qual es percep també en les fonts literàries. Aquest és el marc que apliquem a la nostra investigació per tal d'oferir noves propostes a un tema clàssic de la historiografia que no decau, però a què també hem d'oferir noves fonts i respostes.

1. La persona i l'ofici del príncep: “de dèbil complexió e visca malaltís”, “senyor vell e antic”

Ernst H. Kantorowicz, al seu clàssic estudi sobre “teologia política medieval”, va recórrer l'impacte de la “ficció fisiològica abstracta” (33, 38-39) que suposava la metàfora dels dos cossos del rei: la distinció entre el cos físic de la persona regia i la dimensió transcendent del seu ofici com a sobirà. Aquesta dualitat li va permetre valorar els canvis que s'havien produït en l'evolució política, jurídica i institucional de les grans monarquies baixmedievales (tot preferint l'anglesa i la francesa, en menor mesura) a partir d'una sèrie de qüestions com la successió en el tron, els breus interregnes entre accessió i coronació, la distinció entre l'erari públic i tresor personal del rei o el grau de subjecció del monarca a la llei positiva. I podem abundar en aquesta perspectiva a través de molts dels fragments doctrinals del *Tirant lo Blanc*, com aquell en què es recorda als monarques la cura que han de tenir pel patrimoni regi: “Lo príncep no deu voler res propi a si, sinó lo ceptre e la corona e ço que d'aquells és.”

Després d'una de les primeres victòries de les armes gregues sota el comandament de Tirant, l'ambaixador del soldà, Abdal·là Salomó, apareix en escena per acordar el rescat dels hostatges que han quedat presos al camp cristià. En aquest punt Martorell incorpora el capítol CXLIII, una traducció escassament modificada de l'epístola de Petrarca *Familiarum Rerum* (Chiner 1997). Abdal·là es dirigeix als líders militars cristians i als presos musulmans per transmetre'ls “alguna bona cosa que profitàs per a tots” (*Tirant*, CXLIII, 348-357). La major part del capítol orbita al voltant de la virtut – en la línia de la tradició medieval de caire moralista, anterior a la definició de *virtù*

¹ Aquest treball ha estat possible gràcies al finançament d'una Ajuda per a la Formació de Professorat Universitari 2022 (FPU22/01252) del Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats (Govern d'Espanya), en el marc d'un contracte predoctoral amb la Universitat de València. També ha gaudit del finançament procedent del projecte d'investigació “Ganar y perder en las sociedades de los territorios hispánicos del Mediterráneo occidental durante la Edad Moderna” (WINLOSE, PID2022-142050NB-C21), del ministeri citat. D'altra banda, el text s'ha enriquit amb els debats i les aportacions de la resta de participants al Seminari Internacional “Governança, negociació i conflictes a les societats de la Corona d'Aragó (segles XII-XVIII)”, organitzat per la Càtedra d'Estudis del Renaixement de Molins de Rei (Universitat de Barcelona) i l'Associació HISCOAR (Molins de Rei, 26 i 27 de juny del 2024).

maquiaveliana— que ha de mantenir el príncep per superar les adversitats de la fortuna. El capítol esdevé un petit “espill de prínceps” dirigit a Tirant, anticipant el seu futur paper com a hereu de l'imperi. Com en la millor tradició dels *specula principum*, se li recorda a Tirant que la condició de monarca implica exercir un “càrrec honrat” que comporta, de forma proporcional, una “servitud treballosa”.

Francesc Eiximenis afirmava el mateix en el seu *Regiment de la cosa pública* (1383), posteriorment inclòs al *Dotzé llibre de Lo Crestià* (1385-1386) i imprès de forma exempta per primera vegada el 1499. Eiximenis, però, exemplificava aquesta servitud amb una metàfora organicista que equiparava la llei amb un remei per a les malalties del cos polític:

e axí com medecina no és feta per profit del metge, ans ho és solament per procurar salut al malalt, axí la ley no deu ésser feta per profit personal del príncep ni d'altre en particular, mas a profit de la cosa pública, la qual molts naffren, o tots, si donchs lo príncep, qui deu ésser lo seu bon metge, no s'estudia que ab bones leys e ab bones custumes la torn en sanitat, ço és en bon stament (*Regiment* VIII, 183).

El príncep, des de “la dignitat que Déu l'ha posat e del ceptre hereditari que li és degut per deure de sang, més que per la pròpia virtut” (*Tirant*, CXLIII, 350-351), no es pot oblidar mai d'aquesta última. Un comportament que segueixca els preceptes morals i religiosos serà el que li permeta imposar-se en la “immoral batalla [...] entre maldat i virtut”, cosa que acaba repercutint “en útil de la cosa pública” (*Tirant*, CXLIII, 348-349). Així doncs, Abdal·là Salomó es deté per precisar de quina forma el príncep ha d'aplicar aquests preceptes a les tasques de govern. El punt de partida es troba recollit a una màxima resultat d'una disjuntiva de llarga tradició, ben estudiada per a la Castella baixmedieval (Bermejo): “més segur és al príncep ésser amat que temut.” De fet, a mitjan Tres-cents la figura del monarca legislador i just ja es trobava arrelada a la literatura de ficció peninsular, com podem llegir al *Libro de buen amor*: “el rrey en su rregno ha poder / de dar fueros e leyes, e derechos fazer” (citada a Ortí, 212). Però, el rei no pot oblidar el lèxic de la pau en les seues negociacions polítiques amb les Corts, com s'ha documentat per al segle XV, una etapa de debilitat monàrquica a la Castella de Joan II i Enric IV en què el recurs a l'acord com a via de resolució de conflictes i la seua representació en la comunicació simbòlica esdevenen expedients fonamentals per a l'autoritat reial (López Gómez; Nieto Soria 2021, 15-55). Pel que fa a la Corona d'Aragó, al llarg dels segles XIII i XIV les anomenades “quatre grans cròniques” basteixen una “memòria règia” (Narbona 2010, 325-326) que també situa la monarquia en una posició preeminent dins d'un escenari institucional i territorial prou més complex que el castellà, tot i que la casa regnant no va ser per això menys estable (López Rodríguez 2010, 22-23).

Passem ara a la literatura del segle XV, en ple trànsit cap a l'Edat Moderna. La imatge del monarca que Martorell dibuixa al *Tirant* a través dels mots de Petrarca és una imatge prescriptiva més que descriptiva, ja que respon escassament a les experiències prèvies del cavaller valencià. Els seus conflictes amb l'autoritat delegada del rei Alfons al regne de València —la reina Maria de Castella i l'infant Joan, rei consort de Navarra, en qualitat de lloctinents generals— havien estat una constant. Aquesta situació es donava a molts territoris de la Corona des de finals del regnat de Pere el Cerimoniós, però a València les anomenades “bandositats” havien adquirit una particular gravetat amb les rivalitats entre els Centelles i els Vilaragut en els anys complexos de l'Interregne, precisament quan la família de l'autor del *Tirant* es va

assentar a la capital del regne (Belenguer, 149-157; Bernabeu i Narbona, 95-99; Bernabeu i Galán 2023).

Els inevitables conflictes jurisdiccionals i per incompliment d'acords que Joanot sostingué amb altres senyors territorials, molts d'ells heretats quan quedà com a *pater familias* dels Martorell (1436), es veren acompanyats pels reptes i duels iniciats pel nostre autor en defensa del seu honor com a cavaller i del seu llinatge (com es pot veure en el recull de les seues lletres de batalla: Riquer i Vargas Llosa 1972; Riquer, 25-68), fins arribar a un punt culminant quan es produïren fortes resistències per part dels Martorell a l'hora de cedir els senyorius familiars subhastats com a pagament d'uns deutes que havien arribat a ser insuportables a partir del 1440 (Villalmanzo, 156-161). El futur escriptor es troba també assetjat per les conseqüències del repte que va plantejar –tot i que mai fou acceptat– al comanador de Montalbán, quan hagué de buscar refugi a la cort napolitana del rei Magnànim, que l'acollí i acabà dirigint-se a ell com a “amat cambrer nostre” (Villalmanzo, 534-535, doc. 849).

Convindria detenir-se en la convulsa trajectòria de conflictes jurisdiccionals i institucionals que porten Joanot Martorell a cercar l'acollida de la cort napolitana, segurament mitjançant les xarxes d'influència del seu oncle Francesc Martorell com a secretari d'Alfons V, i encara més en l'impacte d'eixa estada sobre la formació literària, les influències culturals i les preocupacions polítiques i diplomàtiques de l'escriptor valencià. I és que no podem dubtar que la seua proximitat amb el monarca en una plaça central de la Mediterrània com era Nàpols –pensem en l'arribada de notícies sobre la presa de Constantinoble el 1453– va contribuir a configurar l'eix argumental del *Tirant lo Blanc*, de la mateixa manera que el dinàmic ambient cultural i literari de la cort Trastàmara reforçà les destreses de Martorell amb la incorporació de models formals procedents de la poesia cortesana (Hauf, 547-565). Aquesta connexió l'hem desenvolupada més extensament a les sessions del XXI Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (4-8 d'octubre del 2024), però hem d'esmentar-la per emfatitzar la complexitat que adquireix la figura del monarca a les pàgines de Martorell des d'una perspectiva de praxi política quotidiana.

Els molts conflictes dels Martorell amb la Corona ens permetrien acceptar de bon grat la interpretació de Martín de Riquer, segons la qual les referències a la Corona d'Aragó serien pràcticament inexistents en favor d'un cert “entusiasme per la monarquia francesa”, que precisament havia estat una de les grans potències rivals en l'expansió del Casal d'Aragó per la Mediterrània occidental. Això es reforçaria, segons Riquer, quan llegim una sèrie de petites ofensives simbòliques contra la monarquia aragonesa al llarg de l'obra, com ara l'absència de mencions junt amb els altres sobirans de la Cristiandat, la creació d'un fictici regne de Sicília sense cap mena de subordinació externa o l'atribució de certs títols honorífics propis dels reis d'Aragó a altres dinasties. El cas més sensible es veuria en l'atribució del càrrec papal de gonfanoner de l'Església, ostentat per Alfons V (1442-1457), als monarques anglesos (Riquer, 92).

Sense endinsar-nos més en aquest particular, hem de matisar que les relacions de Martorell amb la Corona van ser prou més ambivalents del que suggeriria una interpretació del *Tirant* com a crítica encoberta a la monarquia d'Alfons V. Si bé la confrontació més directa es va donar amb la reina Maria i l'infant Joan, no podem oblidar que la tasca de representació règia que aquests desenvolupen (Lalinde, 99-102) es fonamenta en la seua condició d'alter ego d'un monarca absent –com a circumstància temporal i excepcional, en principi, ben acotada pels furs i el dret propi dels regnes de la Corona. Per tant, aquesta conflictivitat se sosté amb el propi monarca, el mateix que, en canviar les circumstàncies, acollirà i compensarà Martorell a la cort napolitana, exonerant-lo també dels càrrecs pendents per l'enfrontament amb el comanador de

Montalbán, Gonzalbo de Híjar (Villalmanzo, 534-535, doc. 849). A la mort del rei Alfons, no obstant, la posició de Joanot Martorell esdevé prou més precària, i, si tenim en compte el relatiu buit documental, podrien ser interessants aquelles interpretacions de la dedicatòria del *Tirant* que vinculen l'escriptor amb la causa del conestable Pere de Portugal (i el seu germà Ferran o *Ferrando*) i la rebel·lió de la Diputació del General al principat de Catalunya contra el rei d'Aragó (Beltran 2012), precisament ara que ha heretat el tron l'infant Joan, germà i successor als regnes patrimonials del Magnànim.

No podem perdre de vista aquesta complexa relació de tensió i equilibri entre la monarquia i els seus servidors de l'estament nobiliari, tot i que formen part dels segments més humils de la noblesa quant a posició jeràrquica i rendes senyorials. És aquest un factor que ens ajuda a perfilar una imatge més rica de la figura del monarca al *Tirant*, que vaja més enllà del caràcter prescriptiu d'un fragment com puga ser el discurs d'Abdal·là. Dit amb altres paraules, quan analitzem la construcció dels personatges reials i de la seua funcionalitat per a l'argument de la novel·la, tenim la possibilitat de delimitar unes característiques de la figura règia que no responen tant a la voluntat d'encarnar un discurs idealitzat com a una necessitat narrativa de versemblança per a un lector (o oient) del segle XV.

Ambdues possibilitats d'anàlisi són ben expressives, però hem de ser conscients de quina perspectiva hem d'adoptar davant cadascuna d'elles i, també, tenir en compte les divisions d'estil i estructura narrativa que ens faciliten distingir-les. Frequentment, la valenciana prosa de ritme més lent i estil recargolat, quasi feixuc, ens situa en els diàlegs o disputes cortesanes de caràcter retòric, més adients per a introduir les digressions sobre el bon govern, el jurament del monarca o les virtuts de donzelles i cavallers; en canvi, a les escenes on avança l'acció o es produeixen diàlegs informals, menys codificats, podem identificar patrons d'actuació més habituals, també en l'àmbit polític. Sempre amb la precaució de no reduir la nostra interpretació a una "transposició de primer grau" entre el fet literari i el fet polític (Mainer, 60).

Seleccionem del *Tirant*, per a aquest particular, dos exemples del que significa la figura del príncep i, més concretament, de les tensions que es produeixen entre l'ofici transcendent i la persona física que l'ha de representar. És molt expressiu que els dos monarques amb major protagonisme tinguen una disposició física poc adequada per a encarregar-se d'una de les principals prerrogatives del sobirà: la defensa militar del cos polític davant una amenaça externa, un dels cinc juraments que el rei ha de mantenir cap als seus súbdits (*Tirant*, CCI, 509). De fet, aquesta necessitat d'acudir a una solució extraordinària per a la defensa del regne és el pretext del desenvolupament narratiu de l'obra; paral·lelament, el personatge de Tirant aconsegueix la seua promoció fins a un estatus quasi reial gràcies a eixa situació purament excepcional que suposava l'amenaça d'una invasió turca definitiva sobre l'imperi grec de la novel·la (model fictici de l'imperi bizantí, ja desaparegut en redactar-se el *Tirant*).

Com és ben conegut, l'adaptació que fa Martorell del *Guy of Warwick* (a través del pas intermedi del *Guillem de Varoic*, editat modernament a: Bohigas, 19-24 i 43-77) se situa a una Anglaterra que és assaltada sobtadament per un imaginari regne moro de Canàries; el seu monarca —el jove Enric, que ens evoca el malaurat Enric VI de Lancaster que acollí Martorell en la seua estada anglesa de 1438-1439— es veu incapaç de reconduir la situació. "Nou batalles perdé, una après d'altra"; i clarament presentava una "indisposició" per als fets d'armes, donat que era "molt jove, e de dèbil complexió e visca malaltís, encara que tinga l'ànimo de virtuós cavaller" (*Tirant*, V, 16 i XV, 31). Tot i així, el desenvolupament de la trama narrativa no ens condueix a cap escenari de desobediència o qüestionament de la sobirania del rei. És una aparició mariana com a *deus ex machina* el que permet traslladar el comandament militar del monarca a l'ermità

en què s'havia convertit el comte Guillem de Varoic a la tornada de Terra Santa. De fet, el conflicte que s'intueix al consell reial es dona per part de tres membres de la més alta aristocràcia, amb vincles de sang amb el rei, que aspiren a substituir la persona física del jove Enric –encarnant la reialesa transcendent– en el duel proposat pel rei de Canàries.

Ací ens trobem de nou amb la clàssica distinció de Kantorowicz (379-439): la dignitat règia –que no desapareix mai a la mort de la persona que ostenta la corona, *dignitas non moritur*– està associada a la preservació del cos místic del regne, del cos polític que la invasió ha posat en risc. I només per això és factible arribar a l'extrem d'una renúncia temporal a la corona per part del jove rei, qui admet com “coneixeu en mi que no só disposat² per a combatre lo rei moro” i, per tant, segueix les directrius del consell: “jo us regracie la molta amor que em mostrau tenir, e disponc de mi enseguint la volentat de tots vosaltres”, per acabar despullant-se de les vestidures reials al següent capítol (*Tirant*, XVI, 32 i XVII, 33). L'ermità proposa a l'oncle del rei, duc de Lancaster, com a possible campió militar –i, necessàriament, receptor de la condició reial (“la corona, lo regne e lo ceptre”)–, però veiem aleshores una oposició frontal de “tres ducs moguts d'extrema ira” perquè tots tres es consideraven “més acostat parent del rei” (*Tirant*, XV, 30). Ara bé, el jove rei es reserva la potestat d'escollir qui farà per ell la batalla (“sinó lo que jo elegiré”: *Tirant*, XVI, 32), evitant així les rivalitats que podien sorgir als consells de regència que assumien els poders d'un monarca i, especialment, quan els conformaven prínceps de sang reial com havia succeït a la França de Carles VI (Jouanna, 40-64)³. La situació extraordinària decau tan prompte com ho fa el risc de supervivència per al regne anglès i l'ermità “de continent les se despullà e tornà's a vestir l'hàbit” (*Tirant*, XXVII, 54), a pesar que prèviament Enric havia renunciat “tota la sua senyoria sobre l'ermità ab acte de notari” (*Tirant*, XVII, 33).

El triomf cristià, la tornada al tron d'Enric i el seu matrimoni amb una infanta francesa motiven un any de justes i celebracions que serveix per introduir-nos al personatge de Tirant, així com el seu aprenentatge junt amb l'ermità a través d'un passatge que readapta el pròleg del *Llibre de l'orde de cavalleria* de Ramon Llull (c. 1275). Des d'aquest punt de partida, ens endinsem en les aventures mediterrànies de Tirant, que ja aconsegueix una posició destacada a la cort de l'imaginari rei de Sicília (un escenari narratiu que, pels vincles polítics de Sicília amb la Corona d'Aragó cismarina, estudiarem detingudament en pròxims treballs) després de contribuir a l'alliberament del setge de Rodes (inspirat en el del 1444: Marinesco 1953). És allí, precisament, on el trobaran les notícies de la invasió turca de l'Imperi oriental o grec, com es defineix a la novel·la. Pocs dubtes hi ha sobre la inspiració que els últims anys de l'imperi bizantí suposaren per a Martorell, a través de la seua estada a Nàpols (Villalmanzo, 175-185), on l'activitat diplomàtica en oposició al soldà turc –fins i tot amb corts tan allunyades com la del negus d'Etiòpia– havia estat frenètica des de mitjans de la dècada de 1440, i ho fou més encara quan arribaren les notícies de la conquesta de Constantinoble per Mehmet II el 1453. En aquest moment, i malgrat que no havia de cristal·litzar cap empresa militar conjunta, el papa Nicolau V i la resta de

² Ha de llegir-se la paraula en la seua accepció d'ésser “apte” o gaudir de “bona salut” (DCVB de l'IEC, primera accepció de “dispost”), tot i que, com es llig unes línies abans, el rei anglès sí estava disposat –tenia la voluntat– de prendre les armes personalment.

³ Arlette Jouanna defineix aquesta experiència política de la monarquia francesa durant la minoritat i les etapes d'incapacitat mental de Carles VI com el “fracàs de la col·legialitat principesca”. Enric VI d'Anglaterra, amb qui Martorell va tenir un tracte proper (Villalmanzo, 171-175) i que inspirà segurament el personatge del jove rei anglès, suposa un contraexemple adequat per a aquesta imatge: el 1461, mentre Joanot redactava el *Tirant*, era destronat a l'inici d'una guerra civil, després d'un llarg i caòtic regnat en què els consells de regència havien estés la seua influència molt més enllà de la minoria d'edat del rei (Watts, 322-327).

principats italians buscaren suavitzar els conflictes amb Alfons V per respondre a l'avenç otomà; tot i així, els reptes diplomàtics del context italià van seguir ocupant un lloc prioritari a la cancelleria del Magnànim (Sobrequés 1952, Navarro 2003).

L'ajuda que Constantí XI Paleòleg no va rebre s'encarna literàriament en la figura de Tirant lo Blanc, del llinatge de Roca Salada. Tirant assisteix "l'estat imperial" de l'ancià emperador Frederic "per la fe, amor e voluntat que sou tengut a Déu e a cavalleria", després de rebre una missiva en aquest sentit a la cort de Robert de Sicília (*Tirant*, CXV-CXVI, 249-251). Quina és la posició de la monarquia en aquest cas? Quina funció narrativa aconsegueix l'ajut de Tirant? De nou ens trobem amb un cos polític a punt de col·lapsar per una invasió de potències musulmanes, la defensa militar del qual està escapçada: l'emperador té una edat massa avançada per empunyar les armes, el príncep hereu acaba de morir en combat –per una conjura, sabrem més avant– i el capità general duc de Macedònia –responsable de la citada conjura (*Tirant*, CXXV, 279)– es veu incapaç de detenir l'ofensiva. Per tant, la darrera alternativa es troba a les mans de Tirant. Com li recorda Abdal·là Salomó, "tu has senyor vell e antic, lo qual la fortuna havia llançat per terra".

En clar contrast amb el duc de Macedònia, Tirant aconsegueix una ràpida victòria, gràcies a l'estratègia de malbaratar el camp rival esvalotant els cavalls de batalla amb un ramat d'egües. La resta de la campanya es veu dificultada per les provocacions del duc, que considera el cavaller bretó indigne de l'ofici de capità general; fins i tot, procura desbancar-lo sense èxit a una reunió del consell de caràcter militar que assessorava Tirant, qui "de tot havia fet un procés per mostrar a l'Emperador" (*Tirant*, CLIV, 390-397). La fi del duc arriba al capítol CLVII i té un fort simbolisme, ja que intenta acabar amb Tirant de la mateixa forma que havia assassinat al príncep hereu, enmig de la contesa, però erra el colp i és mort pels genets que protegeixen l'esquena del de Roca Salada.

Amb aquest escenari, veiem que la funció del duc o de Tirant no és substituir la persona física del monarca en un duel a camp clos amb altre príncep, sinó convertir-se en la seua extensió, en el seu braç armat a través del càrrec de capità general. Un ofici més institucionalitzat, amb menor càrrega simbòlica, però que també ha de tenir en compte les lleis de la terra, com queda clar quan es presenta al consell imperial, on s'afirma que "no deu ésser donat lloc que home estranger haja ofici ni benefici en l'imperi" (*Tirant*, CXXIII, 273). Així doncs, veiem que la imatge del monarca que ens transmet l'obra, tot i que central i quasi mai qüestionada, no és l'únic centre de poder al sistema polític ideal que trobem a l'imaginari de l'autor. El monarca no pot actuar de forma unilateral i, com veurem tot seguit, hauria de comptar amb l'assessorament del consell i amb la col·laboració imprescindible de la cavalleria.

No podem deixar d'assenyalar, per acabar, eixa centralitat del sobirà al món polític del *Tirant lo Blanc*. Tant si prenem en consideració l'historial de desavinences de Martorell amb la Corona com si ens fixem en les debilitats físiques (complexió malaltissa, ancianitat) i morals (l'interès sexual de l'emperador en Plaerdemavida), la figura del príncep continua essent imprescindible en la construcció de l'univers polític que dona versemblança a la novel·la als ulls d'un lector de la segona meitat del segle XV. Un moment, a més a més, en què s'estan acabant de consolidar uns sistemes polítics (imperials, regis o de menor grau en l'escala feudal: ducats, marquesats, comtats...) que ja tenen capacitat per superar contextos de crisi institucional o dinàstica sense arribar a una desarticulació constitucional o territorial (Watts, 422). Així, ens trobem amb escenaris com els de l'Anglaterra dels Tudor després de la Guerra de les Dues Roses (1485), la França dels Valois en acabar la llarga sèrie d'enfrontaments dinàstics amb Anglaterra (1453) i en superar les successives absències d'hereu directe

(Carles VIII, Lluís XII), la complexa crisi successòria a la monarquia dels Reis Catòlics o la delicada circumstància dels ducs de Borgonya i comtes de Flandes després de l'enfrontament –i mort– de Carles el Temerari contra la Corona francesa (1477).

Per a l'imaginari de Martorell, per a la novel·la de Martorell, el sobirà és imprescindible com a clau de volta del sistema polític, com ho serà també a la modernitat. Sia com a defensor del regne i del bé comú, sia com a figura carismàtica que concita l'adhesió de la resta del cos polític per superar un moment de crisi aguda, el monarca era "l'espill que els seus vassalls devien no sols admirar sinó imitar" (Pardo 2017a, 19).

2. La institució del consell, "lo qual cascun dia acostumava tenir de matí mitja hora, e après vespres una hora"

Del rei s'esperava que governara –és a dir, que exercira jurisdicció– d'acord amb criteris de virtut moral, com era propi en una societat sacralitzada que havia vist assentats aquests principis al llarg dels segles medievals, uns principis que abastaven des dels tractats d'educació principesca fins als sermons quotidians. I no podem pensar que es tracte d'una realitat en declivi al tombant del segle XV, ja que, com s'ha estudiat per al cas de la Monarquia Hispànica als segles XVI i XVII (Pardo 2017a), continua estant un principi axial que, reduït a un mecanisme purament retòric de justificació, només revelaria la nostra incapacitat de comprensió de la cosmovisió medieval i moderna, prèvia a l'Estat liberal huitcentista. El monarca virtuós, que personifica la justícia amb la metàfora de la *lex animata* (Kantorowicz, 152-165), actua de forma paternal com un bon pastor per als seus súbdits: la finalitat de la seua posició és el bon govern, amb la coneguda justificació del bé comú (Prevenier), evitant qualsevol desequilibri que altere la comunitat.

"*En paz y justicia regirá el Reino, y nos dará Fueros mejores*", estableix dos segles després el primer dels mítics Furs de Sobrarb, tal i com els recrea el cronista aragonés Jerónimo Blancas a finals del segle XVI (Serrano, 440-441). La concordança amb els tractadistes (Eiximenis) i literats (arxiprest d'Hita) del segle XIV citats més a dalt és evident, però tampoc era aliena als cercles lletrats del segle posterior. Segons Martorell posa en boca del rei Artús, de les cinc coses que el príncep ha de mantenir cap als seus vassalls, "la primera és en servir-los llurs lleis e furs. La segona és en atènyer-los ço que els promet. La tercera és en amar e honrar-los segons son estament". I no hem de tornar a recordar com Abdal·là Salomó, en el capítol CLXIII que ens serveix de leitmotiv, sintetitza la clau de l'èxit de Tirant per arribar a concentrar tant de poder a les seues mans: "per les tues infinides virtuts te fas amar a tot lo món". Ara bé, de quina manera es pot arribar a gaudir del bon govern? Com es pot garantir una certa capacitat d'avaluació de les decisions del sobirà sense subvertir l'ordre natural del cos polític?

Al llarg dels segles baixmedievals, i especialment a partir de l'anomenat "renaixement del segle XII", dues tradicions teòriques creuen les seues influències en les obres dels tractadistes –generalment, de formació religiosa i/o jurídica. D'una banda, com és evident, el bagatge judeocristià recollit al text bíblic ofereix una font inesgotable de màximes sobre les quals s'estendran tractadistes i glossadors. Així doncs, cal prendre en consideració alguns versicles que han estat interpretats com una justificació religiosa de la possible limitació del poder monàrquic (per exemple, *Dt* 17, 14-20, analitzats per Benedictis, 299-300), ben coneguts pels autors doctrinals. Però, d'altra banda, amb la recuperació de la tradició aristotèlica, ens trobem amb una interpretació de la virtut –de l'encert, de la decisió adequada– que la fa conseqüència de la prèvia deliberació⁴. Una elecció per part del monarca que complira amb aquestes garanties, amb el pas previ dels

⁴ Aristóteles, *Ética nicomàquea*, III, 1111b-1113b (ed. Pallí 1993, 183-188).

expedients a resoldre per una instància col·legiada, es trobava convenientment legitimada; la sobirania règia es veia complementada per aquesta *auctoritas* que rau en òrgans col·legiats com els consells.

La seua aparició al si de la cúria reial s'havia anat donant en els sistemes polítics europeus en funció de les circumstàncies particulars que havien hagut d'enfrontar. Per al cas dels regnes hispànics, tenim monografies clàssiques que aprofundeixen en els processos d'institucionalització d'aquests consells reials (Dios; Arrieta), l'especialització territorial i temàtica dels quals estarà en la base del sistema de govern polisindial tan característic de la Monarquia Hispànica dels Àustria. També anem coneixent, en la línia d'estudis més recents, com aquests consells acomplien ja a la Baixa Edat Mitjana una funció representativa i havien assolit una capacitat d'adaptació que els permetia contribuir a la resolució de crisis polítiques i institucionals (Nieto 2011). O, per altra banda, com la seua gestió quotidiana dels afers econòmics del Reial Patrimoni –expedient de gran transcendència, més encara en regnes que patien crònicament l'absentisme monàrquic i en conjuntures crítiques com podia ser un procés successori més complex d'allò habitual– incorporava molts d'aquests principis que hem anat esmentant, aparentment abstractes, per suavitzar el tenor literal del dret positiu i la taxació dels impostos per afavorir així la pau al regne (per al cas de València, López Rodríguez 1996 i Pardo 2017b).

Hi ha dues maneres de comprovar el nivell d'arrelament ideològic d'aquesta presència institucional a través de les pàgines del *Tirant*. La primera seria de caire quantitatiu, és a dir, observar les ocurrencies del consell amb un sentit institucional o com a ferramenta de presa de decisions polítiques; i la segona, en canvi, incidiria més bé en el contingut de les deliberacions recreades a la novel·la i en la categoria de les matèries tractades. Per no exhaurir els límits d'aquest treball amb enumeracions que podrien ser més reiteratives que significatives, ens centrem en la segona via. Només a títol d'exemple, recordarem que és en el marc del consell on se situa la cessió temporal de la Corona per part del rei anglès a l'ermità (capítols XVI i XVII), però també és constant a la trama de l'imperi grec. Allí s'anima a la presència de la princesa Carmesina en tant que hereva de l'imperi (CXXI) i s'estenen les ordres per a Tirant com a capità general; al mateix temps, es discuteix la seua posició (CXXII-CXXIV), com també es farà al consell militar que, finalment, ratifica Tirant en el seu càrrec de màxim responsable de les armes imperials (CLIII-CLIV).

No és necessari insistir-hi; basten les següents paraules, que ens mostren el grau de quotidianitat de la reunió: “l'emperador se n'anà per tenir consell, lo qual cascun dia acostumava tenir de matí mitja hora, e après vespres una hora” (*Tirant*, CXIX, 259). Aquests fragments ens permeten explorar la doble faceta del consell, com a espai de presentació de greuges i com a fòrum propici per a la seua resolució. Així havia succeït en l'episodi de la croada de Llevant, quan el cavaller francès Ricard i Tirant havien sostingut un plet a les mateixes platges de Trípoli, en una retirada forçosa cap a la flota, que cap dels dos volia protagonitzar si no era en últim lloc. I, tot just embarcats, ambdós cavallers s'havien dirigit al rei de França amb la següent petició: “sia de vostra mercè d'ajustar vostre sacre consell, e sens afecció, la majestat vostra done l'honor a aquell a qui pertany, com de dret e de justícia a mi pertanga” (*Tirant*, CXIV, 245). Un consell que, essent reial, actuaria com a suprema instància en grau d'apel·lació i que estava assumit com un recurs habitual per a resoldre de forma versemblant una trama de confrontació en un context de màxima emergència militar.

Quan ens situem en la cort imperial, amb Tirant nomenat capità general per part del sobirà grec, tenim una situació ben diferent, tot i que també expressiva. En la reunió del consell a la qual accedeix la princesa Carmesina, “com foren dins lo consell asseguts”,

podem trobar una reconstrucció d'un protocol característic d'aquests organismes: obre les intervencions l'emperador (per un criteri de jerarquia), continua Tirant (interpel·lat, però també per ordre jeràrquic, com a capità general i lloctinent de l'emperador al front de batalla) i es finalitza amb la resta d'intervencions⁵. I és una d'aquestes la que anem a prendre per a concloure. Una vegada que el de Roca Salada havia estat confirmat com a màxim comandant militar, intervé "u del consell, qui es nomenava Montsalvat", personatge obscur –presenta una exòtica devoció paganitzant– que representa de forma literària la pluralitat de veus que es podria trobar a una deliberació en els organismes col·legiats de la Corona d'Aragó, tot i que escassament es conserven registres d'aquestes desavinences a una documentació institucional parca en dades i que prioritzava donar una imatge d'unanimitat i concòrdia (Lorite, 128-130; Pardo 2017b, 60-61).

Montsalvat posa tres objeccions al nomenament de Tirant (*Tirant*, CXXIII, 273). El darrer és un al·legat paganitzant que mescla devocions cristianes com les romeries amb el culte als déus grecs, recurs que pot servir a l'autor per recalcar com d'errades són les paraules del personatge. Tot deixant aquest al·legat a banda, els dos primers tenen un gran interès: primer, es reclama la precedència del duc de Macedònia per conservar l'ofici de capità general amb motiu del seu llinatge. Més enllà del conflicte de precedències, ben conegut a qualsevol nivell de l'administració de les monarquies baixmedievales i modernes –i més encara a escala territorial, en aquelles compostes o policèntriques com l'aragonesa o, posteriorment, la hispànica–, se'ns revela ací una interessant tensió que s'ha observat fins i tot en la provisió d'oficis regis al llarg del segle XVI (sobretot a la magistratura, com s'ha estudiat per al regne valencià: Canet 2012): la pugna entre el criteri de fidelitat (mèrits del llinatge) i el de professionalització (formació acadèmica, serveis individuals).

Així es podria explicar aquesta defensa del duc de Macedònia, a pesar de la seua manifestada incapacitat per al comandament militar, ja que es tractaria d'un dels principals aristòcrates de l'imperi, fins al punt de tenir vinculació matrimonial directa amb la casa imperial; Tirant, en canvi, simbolitzaria aquí la baixa noblesa al servei de la Corona com a via de promoció, justificada per una capacitat professional (tècnica, acadèmica, militar), que en aquest cas seria la destresa amb les armes. Això ens ajuda a comprendre eixa relació ambivalent en ocasions del personatge de Tirant com a representant de la cavalleria amb la monarquia. L'heroi de Martorell no respon totalment, malgrat que hi ha referències al respecte, a l'esperit de llibertat de la vida cavalleresca. "*La búsqueda de lo infinito, el buscar como anhelo de ser*" (Ruiz-Domènec, 47) dels protagonistes de la matèria de Bretanya i de les novel·les en vers "post clàssiques" del segle XIII no és la meta de Tirant, que aspira a premis més mundans: a la mà de la princesa i a la condició d'hereu de l'imperi. I així ha pogut escriure José Enrique Ruiz-Domènec que "*el proceso de escritura de Tirant lo Blanc quizá atentó contra la relación entre la novela y el espíritu de la caballería*" (115). Però, també ens obre la porta a observar la conjunció entre la ideologia cavalleresca, amb la seua defensa a ultrança de l'honor (López Rodríguez 2005, 41-58; Narbona 2019, 46-55), i el servei a la Corona. El rei no pot actuar d'esquenes a l'honor de la

⁵ Aquí trobem una reconstrucció molt lliure de Martorell sobre el criteri que guiava les intervencions al consell reial, si més no a la Corona d'Aragó, ja que a les famoses *Ordinacions de la Casa i Cort* (1344) de Pere IV el Cerimoniós es tendia a "regular la influència dels consellers" a través de la distribució del torn de paraula. Aquest es donava en primer lloc als membres menys destacats de la reunió, de forma que els "majors" s'expressaren a la fi disposant del parer de la resta de consellers, evitant així el risc de ser esmenats o menystinguts pels "menors" (Beauchamp, 186).

cavalleria⁶, però ja hem vist que els requisits físics que se li exigien als cavallers –ben clars en la tradició lul·liana que encara està present al *Guillem de Varoic* (en còpia literal: Bohigas, 16) i als primers passatges del *Tirant*– no eren ja condicionants per als monarques que no podien liderar les seues tropes al camp de batalla, com els succeeix al malaltís Enric d’Anglaterra i a l’ancià emperador Frederic. Aquest és el paper que juguen el comte de Varoic en l’episodi anglès i el mateix Tirant per a la salvació de l’imperi davant dels turcs.

La segona gran objecció de Montsalvat al nomenament de Tirant, finalment, seria no admetre “que home estranger haja ofici ni benefici en l’imperi”. Poques referències més evidents podem trobar a les freqüents confrontacions entre les institucions i els estaments regnícoles amb els oficials delegats pel rei sobre el territori, els excessos dels quals motivaven una gran part dels contrafurs presentats a les reunions de Corts. Aquesta preocupació dels braços augmentava a mesura que s’incrementava l’absentisme reial des dels temps d’Alfons el Magnànim i, sobretot, des de la unió de corones dels Reis Catòlics; de fet, acabà traslladant-se tardanament a institucions específiques al llarg de l’Edat Moderna foral, com fou la Junta de Contrafurs valenciana del 1645 (Guia 1992, Fuertes 2022). En poques paraules, l’omnipresència del consell a la novel·la, la pluralitat de funcions que se li atribueixen i, inclús, el seu tímid paper com a fòrum de representació el converteixen en un focus imprescindible per analitzar el món polític que voreja –i s’entrecreu amb– el *Tirant lo Blanc*.

Consideracions finals

Velles i noves preguntes ens impulsen a fer servir velles i noves fonts. Com es va fer present als debats del seminari “Governança, negociació i conflictes a les societats de la Corona d’Aragó (segles XII-XVIII)”, les preguntes al voltant de la Corona d’Aragó no s’esgoten, i en les pàgines anteriors hem procurat abordar la complexitat d’aquest sistema polític (López Rodríguez 2010) a través d’una perspectiva cultural que pose en diàleg fonts complementàries com poden ser la narrativa de ficció i els tractats jurídics o polítics (tot seguint la proposta de Gil Pujol, 220-221). Allò que les novel·les poden dir als historiadors (Burdíel) ens ajuda a comprendre millor una cultura política allunyada de la nostra, eixe espai informal en la presa de decisions polítiques que amplia allò que coneguem a través de la història de les institucions, dels sistemes normatius o de les biografies dels principals actors polítics.

A més a més, conèixer el procés compositiu d’una obra sorgida de la ploma d’un membre poc distingit de la noblesa, que coneix la cara i la creu –favor i desfavor– del servei reial, ens ajuda a connectar-la millor amb el seu món ideològic i intel·lectual. D’aquesta manera observem la solidesa de la figura del monarca com a referent (independentment dels trets individuals del titular), però també el recurs al consell com a forma de canalitzar la diversitat d’opinions dins dels òrgans col·legiats i justificar la presa de decisions per part dels oficials o del mateix príncep, amb una concepció del seu poder que està molt de lluny de ser tirànica o arbitrària. Ben al contrari, la sobirania reial se’ns mostra als fragments com una prerrogativa necessàriament compatible amb la “llibertat de la cosa pública” (*Tirant*, CXLIII, 355) per evitar la tirania.

Al capdavant, aquesta complexitat de la novel·la com a font i com a problema històric ens dona una mirada més àmplia sobre una cultura política que abasta la Corona

⁶ Només cal pensar en els elogis vinculats amb l’honor cavalleresc que Melcior Miralles prodiga en el seu *Dietari* a Alfons V quan relata l’arribada a València de la notícia de la seua mort: “tristíssima e molt dolorosa nova, de molt gran plant, dol e dolor, de la mort de hun príncep e senyor tan excel·lent, tant poderós, valent e valerós, e tan estimat en tot lo huniversal món, fent tans e tals actes de tanta stimació de cavalleria, de saber, de virtut, d’enginy, de gràcia, de amor, de ciència, de tanta e tan gran verdadera justícia e de moltes altres instimables virtuts!” (IV, cap. 99, 248-249).

d'Aragó i comparteix elements amb molts altres territoris europeus, sobre un fons comú heretat del pensament polític baixmedieval del qual retrobarem molts principis i valors –així com també pràctiques de govern quotidianes– fins ben entrats els segles moderns. I és que, com ens mostra Alberto Varvaro (165), el *Tirant* contribuï a conformar aquest fons comú a escala europea d'una forma literàriament excel·lent, però que no es pot considerar com una excepcionalitat històricament parlant.

Obres citades

- Aristóteles. *Ética nicomáquea. Ética eudemia*. J. Pallí Bonet ed. Madrid: Gredos, 1993.
- Arrieta Alberdi, Jon. *El Consejo Supremo de la Corona de Aragón (1494-1707)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1994.
- Beauchamp, Alexandra. “Conseillers scélérats et mauvais gouvernement: le roi d’Aragon, ses conseillers et le conseil à la fin du XIVE siècle.” *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval* 19 (2015-2016): 175-191.
- Belenguer Cebrià, Ernest. *La fi de la dinastia catalana. Joan I i Martí l’Humà*. Barcelona-Catarroja: Afers, 2021.
- Beltran i Pepió, Vicenç. “Don Ferrando”, rei “spectant”: la connexió portuguesa al Tirant. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 2012.
- Benedictis, Angela de. *Politica, governo e istituzioni nell’Europa moderna*. Milà: Il Mulino, 2001.
- Bermejo Cabrero, José Luis. “Amor y temor al rey (Evolución histórica de un tópico político).” *Revista de Estudios Políticos* 192 (1973): 107-127.
- Bernabeu Borja, Sandra i Galán Campos, Luis. “Monarquía, bandos y gobierno municipal de Valencia (1360 y 1436).” *E-Spania. Revue électronique d’études hispaniques médiévales* 46 (2023), <https://doi.org/10.4000/e-spania.48843>.
- , i Narbona Vizcaíno, Rafael. “Gobierno y sociedad urbana en el reino de Valencia: capital, ciudades y villas (1238-1479).” *En la España medieval* 46 (2023): 85-106.
- Bohigas, Pere ed. *Tractats de cavalleria*. Barcelona: Barcino, 1947.
- Burdiel Bueno, Isabel M. “Lo que las novelas pueden decir a los historiadores. Notas a Manuel Pérez Ledesma.” En José Álvarez Junco, Rafael Cruz i Florencia Peyrou eds. *El historiador consciente. Homenaje a Manuel Pérez Ledesma*. Madrid: Marcial Pons - Universidad Autónoma de Madrid, 2015. 263-281.
- Canet Aparisi, Teresa. “De la fidelidad a la profesionalización. Criterios en la configuración de la magistratura foral”. En Juan Francisco Pardo Molero i Manuel Lomas Cortés eds. *Oficiales reales. Los ministros de la Monarquía Católica (siglos XVI-XVII)*. València: Departament d’Història Moderna i Contemporània, 2012. 25-53.
- Chiner Gimeno, Jaume J. “El consell d’Abdal·là Salomó al *Tirant lo Blanch* (cap. CXLIII) i la *Lletra de reials costums*.” *Anuari de l’Agrupació Borriolenca de Cultura* 8 (1997): 47-66.
- Dios, Salustiano de. *El Consejo Real de Castilla (1385-1522)*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 1982.
- Eiximenis, Francesc. *Regiment de la cosa pública*. David Guixeras Olivet ed. Barcelona: Barcino, 2021 [1a ed. 1499].
- Fuertes Broseta, Miquel. *Interpretacions i aplicacions del pactisme polític a la València dels Àustries. L’activitat de la Junta de Contrafurs i l’observança de les lleis (1645-1707)* (tesi doctoral). València: Universitat de València, 2022, <https://dialnet.unirioja.es/servlet/tesis?codigo=321360&orden=0&info=link>.
- Gil Pujol, Xavier. “Pensamiento político español y europeo en la Edad Moderna. Reflexiones sobre su estudio en una época post-whig”. En María José Pérez Álvarez i Álvaro Martín García eds. *Campos y campesinos en la España moderna. Culturas políticas en el mundo hispano*. Lleó: Fundación Española de Historia Moderna, 2012. 207-222.
- Guia Marín, Lluís. “La Junta de Contrafurs: uns inicis conflictius.” *Saitabi. Revista de la Facultat de Geografia i Història* 42 (1992): 33-45.

- Hauf, Albert. “Tres cartes d’amor. Contribució a l’estudi del gènere epistolar al *Tirant lo Blanch*.” En Albert Hauf, Emili Casanova Herrero i Ramon Ferrer Navarro eds. *Escrit a València*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua - Universitat de València, 2022 [estudi del 1993]. 547-565.
- Jouanna, Arlette. *Le sang des princes. Les ambiguïtés de la légitimité monarchique*. París: Gallimard, 2022.
- Kantorowicz, Ernst H. *Los dos cuerpos del rey. Un estudio de teología política medieval*. Madrid: Akal, 2012 [1a ed. 1957].
- Lalinde Abadía, Jesús. “Virreyes y lugartenientes medievales en la Corona de Aragón.” *Cuadernos de Historia de España* 31-32 (1960): 98-172.
- López Gómez, Óscar. “La paz y el rey en los cuadernos de las Cortes de Castilla (siglos XIV-XV). Léxico político y argumentación retórica.” *En la España medieval* 44 (2021): 127-168.
- López Rodríguez, Carlos. “Notas en torno al Consejo Real de Valencia entre la guerra de Castilla y la conquista de Nápoles (1429-1449).” En Actas del XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Jaca, 1993). *El poder real en la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI)*. Saragossa: Gobierno de Aragón, 1996. 5 vols. II, 255-274.
- . *Nobleza y poder político en el reino de Valencia (1416-1446)*. València: P.U.V., 2005.
- . “Monarquía, Iglesia y nobleza en la Corona de Aragón o la «gestión de la complejidad».” En José Ángel Sesma Muñoz ed. *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona*. Saragossa: Grup C.E.M.A., 2010. 15-43.
- Lorite Martínez, María Isabel. *Pactismo y representación del Reino: las Juntas del estamento militar de Valencia (1488-1598)* (tesi doctoral). València: Universitat de València, 2015, <http://hdl.handle.net/10550/50529>.
- Mainer, José Carlos. *Historia, literatura, sociedad (y una coda española)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000 [1a ed. 1988].
- Marinesco, Constantin. “Du nouveau sur *Tirant lo Blanch*”, *Estudis Romànics* 4 (1953): 137-203.
- Martorell, Joanot. *Tirant lo Blanc*. Martín de Riquer ed. Barcelona: Edicions 62, 2016 [1a ed. 1979]. Edició digitalitzada a cura de Jordi Tiñena. *Tirant lo Blanc*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 2011, https://www.tinet.cat/portal/uploads/tirant_lo_blanc_2_ed_v2_20130919155911.pdf [02/10/2024].
- Miralles, Melcior. *Crònica i Dietari del capellà d’Alfons el Magnànim*. Mateu Rodrigo Lizondo ed. València: Universitat de València, 2011.
- Narbona Vizcaíno, Rafael. “Ritos y gestos de la realeza en las cuatro grandes crónicas.” En José Ángel Sesma Muñoz ed. *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La Monarquía aragonesa y los reinos de la Corona*. Saragossa: Grup C.E.M.A., 2010. 285-326.
- . “Con un pie en el estribo. Épica, letras y política en la caballería de la Corona de Aragón.” En Adolfo Carrasco Martínez ed. *Cultura política, políticas de la cultura*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 2019. 43-72.
- Navarro Sorní, Miguel. *Calixto III Borja y Alfonso V frente a la cruzada*. València: Ajuntament de València, 2003.
- Nieto Soria, José Manuel. “El consejo como representación en la práctica gubernativa de la monarquía Trastámara”. *e-Spania. Revue Interdisciplinaire d’Études*

- Hispaniques Médiévales et Modernes* 12 (2011), <https://doi.org/10.4000/espania.20668>.
- . *La crisis trastámara en Castilla. El pacto como representación*. Madrid: Sílex, 2021.
- Ortí Mondéjar, Andreu. “El amor posible. Notas sobre pensamiento político en el *Libro de buen amor* (estrofas 142-148).” En Francisco Toro Ceballos ed. *Juan Ruiz, Arcipreste de Hita, y el “Libro de buen amor”*. “Esta fabla compuesta, de Isopete sacada”. *De la fabla al fabulare en la Edad Media y más allá*. Alcalá la Real: Ayuntamiento de Alcalá la Real, 2023. 209-218, https://cvc.cervantes.es/literatura/arcipreste_hita/07/orti.htm.
- Pardo Molero, Juan Francisco. “Introducción. Gobernar según la virtud en la Monarquía Hispánica.” En Juan Francisco Pardo Molero ed. *El gobierno de la virtud. Política y moral en la Monarquía Hispánica (siglos XVI-XVIII)*. Madrid: Fondo de Cultura Económica, 2017a. 9-27.
- . (2017b) “Movidos de equidad. El Consejo Real y el gobierno del Patrimonio en Valencia (1506-1533).” En Juan Francisco Pardo Molero ed. *El gobierno de la virtud. Política y moral en la Monarquía Hispánica (siglos XVI-XVIII)*. Madrid: Fondo de Cultura Económica, 2017b. 53-88.
- Prevenier, Walter. “*Utilitas communis* in the Low Countries (thirteenth – fifteenth centuries): from social mobilization to legitimation of power.” En Elodie Lecuppre-Desjardin I Anne-Laure Van Bruaene eds. *De Bono Communi. The Discourse and Practice of the Common Good in the European City (13th-16th). Discours et pratique du Bien Commun dans les villes d’Europe (XIIIe au XVIe siècle)*. Turnhout: Brepols, 2010. 205-216.
- Riquer, Martín de. *Tirant lo Blanch, novela de historia y de ficción*. Barcelona: Acanalado, 2013 [1a ed. 1992].
- . i Vargas Llosa, Mario eds. *El combate imaginario. Las cartas de batalla de Joanot Martorell*. Barcelona: Barral Editores, 1972.
- Ruiz-Domènec, José Enrique. *La novela y el espíritu de la caballería*. Barcelona: Taurus, 2023 [1a ed. 1993].
- Serrano Martín, Eliseo. “No demandamos sino el modo. Los juramentos reales en Aragón en la Edad Moderna.” *Pedralbes. Revista d’història moderna* 28 (2008): 435-464.
- Sobrequés Vidal, Santiago. “Sobre el ideal de cruzada en Alfonso V de Aragón.” *Hispania. Revista Española de Historia* 47 (1952): 232-252.
- Varvaro, Alberto. “El *Tirant lo Blanch* en la narrativa europea del segle XV.” *Estudis Romànics* 24 (2002): 149-167.
- Villalmanzo, Jesús. *Joanot Martorell. Biografía ilustrada y diplomatario*. València: Ajuntament de València, 1995.
- Watts, John. *The Making of Politics. Europe, 1300-1500*. Nova York: Cambridge University Press, 2009.